

DÜRZİ TARİHİNE DÂİR NOTLAR

M. C. Şehabeddin Tekindağ

Dürzilerin menşei mes'elesi henüz halledilmiş değildir. Dürzî mezhebinin zuhuru ile yayılışı hakkında orijinal ma'lûmat veren ilk müverrih Yahya b. Saîd el-Antakî, bu mezhebin müessisi Muhammed b. İsmail ed-Dürzî'ye muâsır olmasına rağmen, bunların menşei hakkında hiç bir bilgi vermez¹. Bu müellif gibi, İbn el-Amîd (Jurjus el Mekîn, öl. 1237) de, Dürzilerin mezhepleri hakkında mufassal ma'lûmat verdiği hâlde, menşelerinden bahsetmiyor².

İslâm müellifleri tarafından yazılan ana kaynakların hiç birinde de bu mes'eleye dâir bir kayıt yoktur, Niebuhr³ gibi seyyahlar ile von Oppenheim⁴ gibi müdakkikler, muâsır Dürzilerin kendi menşelerine dâir verdikleri ma'lûmata istinad ederek, onları Arab olarak kabûl etmişlerdir.

Dürzilerin arasında bugün kendilerinin Arab menşeli oldukları kanâati hâkimdir. Ancak, son def'a yapılan bir tedkik bu kanâatin yanlış olduğunu göstermiştir. Berlin üniversitesinin meşhur anthropologist'i profesör Felix von Luschan «*Garbî Asya'nın eski sakinleri*» adlı makalesinde elli dokuz Dürzî erkeğinin kafataslarını ölçmüş ve bunlardan hiç birisinin kafatasının şekli

¹ Bk. *Tarih*, nşr. Cheikho, (*Corpus Scriptorum Christ. Orient. Scriptorum Arabicorum Textus*, VII), Beirut 1909, 180—234. Gene Muhammed b. İsmail el-Dürzî'ye muâsır olarak 408 h. (1017—1018) de Dürzî dini hakkında yazılan bir eserde menşei mes'elesine temas etmez (bk. *Bibl. Nat. Arabica* yazmalar dairesi, no. 1440). Bu mealde yazılan bir kitab, *Mahtasaru'el-beyân fi mecra'el-zemân* ismini taşır (Bk. *Bibl. Nat.* no. 1441). Bu mühim eserin hülâsası el-Kıs Hannâ (القصص حنا) tarafından (*Bibl. Nat.* no. 143) yapılmıştır.

² Bk. *Tarih*, Süleymaniye - Lâleli Ktb., no. 2002, vr. 154^a.

³ *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Kopenhagen 1774 (1778), II, 449 vd. Fransızca tr.; *Voyage en Arabie*, Amsterdam ve Utrecht 1780.

⁴ *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, Berlin 1869, I, 111.

itibarile hakiki Arab olmadığını müşahede etmiştir⁵. Biz, aynı zamanda, Dürzilerin Vadiyü't-Teym (وادی التيم) e ne zaman geldiklerini de kat'i olarak bilmiyoruz. Vadiyü't-Teym denilen bu mıntika tarihte Dürzilerin ilk vatanı olarak görülüyor. Taberi, Vadiyü't-Teym'e ilk def'a bir Arab kabilesi olan Teym'in geldiğini bildirir⁶. Ya'kubi, Muâviye b. ebi Süfyân'ın, Vadiyü't-Teym'in civarı olan Baalbek, Trablus, Cübeyl, Sayda ve Beyrut taraflarına bir kısım İranlıları yerleştirdiğini bildiriyor ki⁷ bu mıntika sonraları İsmailiyye, Nuseyriyye, Dürziyye ve muhtelif râfızî mezheplerinin neş'et ettikleri bir yer olarak ta'rif olunacaktır⁸. Nitekim 438h./1047 m. de, Fâtımî halifesine merbut olan Trablus, Sur gibi şehirleri ziyaret eden seyyah Nâsır-ı Husrev, bu mıntika ahalisinin müfrit şif olduklarını bildirerek, burayı ziyaret edenlerin uğradıkları müşkülâtı anlatır⁹. Bir kısım müellifler, ihtimal Ya'kubi'nin yukarıdaki ifadesine dayanarak, Dürzîlerin İran menşeli olduğunu kabul etmiş ve mezheplerinin de Mazdeisme ile mukayesesini yapmışlardır. Dürzî lehçesinde kullanılan ba'zı kelimeleri Farsçaya benzeterek aynı neticeye varmak isteyen müelliflere de tesadüf ediyoruz¹⁰. Bir kısım ethnologue'lara göre de Dürzîler menşe itibarile eski Etilerdendir. Fakat bu nazariyenin müdâfaası mümkün değildir¹¹. Bu nazariye'ye muvâzî olarak Capitan Henry Light'in Dürzîleri menşe itibariyle eski İsrail oğullarına bağlamak iddiası¹² şayan-ı kabul olmadığı gibi, Dürzîlerin

⁵ Bk. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, London 1911, s. 232.

⁶ Bk. *Târîhu'r-rasul ve'l-mulûk*, nşr. de Goeje, Leyden 1889, I, 2489-2490.

⁷ «ويعلمون أهلها قوم من الفرس و في أطرافها قوم من اليمن، طرابلس و أهلها قوم من الفرس وكان معوية بن أبي سفيان نقلهم إليها ولهم مينا عجيب يحتل ألف مركب و جبيل و صيدا و بيروت و أهل هذه الأقطار كلها قوم من الفرس نقلهم إليها معوية بن أبي سفيان» bk. *Kitâbu'el-Baldân*, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, nşr. M. J. de Goeje, Leyden 1892, s. 327.

⁸ Bk. *al-Kâmil*, nşr. C. J. Tornberg, Leyden 1863, X, 461, 462.

⁹ «ما كس أجم بزيارت نتواند رفتن که مردمان اجم شيعه باشند و چون کسی اجم بزيارت رود کردگان غوغا و غلبه بر آن کس برند و زحمت دهند و سزاگ اندازند ازین سبب من نتوانستم زيارت آن کردن» bk. *Sefernâme*, Berlin 1341, s. 18 vd. 20, 21, 25.

¹⁰ Bu hususta bk. E. Blochet, *Le Messianisme dans l'hétérodoxie musulmane*, Paris 1903, s. 94, not 1; S. de Sacy, *Chreotomathie Arabe*, Paris 1826, II, 246, not 72.

¹¹ Bk. J. T. Parfit, *A mong the Druzes of Lebanon and Bashan*, London 1917, s. 33; Felix von Luschan, *ayn eser*, s. 241.

¹² Bk. *Travels in Egypt, Nubia, Holy Land, Mound Libanon and Cyprus in the Year 1814*, London 1818, s. 225.

Anadolu Galatlarından neş'et etmiş olduklarını da kabul etmek de hatalıdır¹³. Bu arada bir kısım âlimlerin Dürzî (Druzes) ismini Herodotos'daki Δερυσιαίοι (Derusiaioi)¹⁴ ismine benzeterek bir netice çıkarmak gayretleri de o derece yanlışdır.

XVII. asırda Dürzîlerin Papalık ve ba'zı İtalyan devletleriyle vuku' bulan münasebetleri, onların menşei hakkında hususî bir menkıbe yazılmasına, daha doğrusu uydurulmasına sebep olmuştur. Bu menkıbe, Dürzîlerin, büyük emirleri II. Maan oğlu Fahreddin'nin namına kaleme aldıkları bütün tarihlerde kayıtdır. Avrupa'da Dürzîler hakkında ilk def'a kaleme alınan kitabın müellifi Puget de Saint—Pierre, 1763 de bulmuş olduğu bu menkıbeyi kitâbına nakletmiştir. Bu menkıbeye göre Druzes ismi Comte de Dreux isminden muharrefdir. Burada mevzu bahis olan Comte de Dreux, XII. asırdaki Haçlılar devrinde yaşamış ve Müslümanlarla yaptığı bir muharebede bozularak bir dağa ilticâ etmişti. Burada tahassun eden Comte de Dreux, civardan kız alarak maiyetini çoğaltmıştır ki bilâhîre bu çoğalan halk, Dreux kelimesinden muharref olarak Dürzî ismini almışlardır¹⁵.

Comte de Dreux hakkındaki bu rivâyeti biraz izâh etmek lâzımdır. 1190'da Kudüs (Jerusalem) Salâhaddin Eyyûbî tarafından alındığı vakit Haçlılar şimalde Müslümanlar tarafından esir edilmişlerdi. Bir Frank alayının kumandanı olarak Haçlıların düm-dar kolunu muhafazaya me'mur Comte de Dreux de yolu kesilerek Engaddi yakınında bulunan bir kal'aya ilticâ etmek zorunda kalmıştı. 40 sene içerisinde bu haçlılar, aralarında pek çok Templier tarikatına mensub kimseler de bulunduğu hâlde, Müslümanların müteaddid hücumlarına mukavemet ederek komşuları olan İsmailî ve civar kasabaların halkı arasına karışdılar. Müslümanlara karşı müşterek bir kinle bağlı bulunan Hıristiyanlarla İsmailîler birleşerek, bu suretle yeni bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Eskiden beri tek prence itaate alışık olan ihtiyar Haçlılar, Dürzîleri de bir tek prence alıştırdıkları gibi, onları monarşik bir rejime tâbi tuttular. Müşterek bir anlaşmadan sonra da hakimiyet Godefroy de Bouillon âilesinden olan bir Frank senyörünün eline

¹³ Bk. N. Bouron, *Les Druzes*, Paris 1930, s. 91.

¹⁴ Bk. *Historiae*, Lib. I, Cap, CXXV.

¹⁵ Bk. *Histoire des Druzes, peuple du Liban*, Paris 1763.

verildi. Krallık tacının irsen intikali kabul edildiğinden bilâhîre Dürzî hükümdarı olan II. Fahreddin irsi olarak elde ettiği krallık tacı dolayısı ile Lorraine hanedanından ve birinci Kudüs kralı soyundan gelmiş oluyordu. Ba'zı İngiliz seyyahları, bilhâssa H. Maundrell¹⁶ ile Richard Pococke¹⁷ bu nazariyeye meyletmişlerdir¹⁸.

Bu menkıbenin XVII. asırda bütün Avrupa'da yayıldığı ma'lûmdur. Ancak, bunun sırf II. Fahreddin'i takviye etmek maksadı ile ileri sürüldüğü, bugün kat'iyetle iddia olunabilir. Bununla beraber bu menkıbe, Fahreddin'den çok daha evvel de, Papalık mehafilinde biliniyordu. Nitekim Dürzîler, Roma'da papa tarafından Fahreddin'den iki asır evvel (1441), bir Hıristiyan kolonisinden gelen elçiler gibi kabul edilmişlerdir¹⁹. İhtimâl, Dürzîler, bu tarihte, Avrupa'da Haçlıların ahfadı olarak telâkki olunuyordu.

Elimizde bu menkıbenin doğru olmadığını gösteren deliller vardır. Meşhur seyyah Rabbi Benjamin (öl. 1173), 1165'de Suriye'de seyahat ederken Lübnan'ı «Dürzîlerin oturduğu yer» olarak ta'rif eder²⁰. Arab müverrihleri ise 407/1016'den beri Dürzîlerin ismini kaydederler. Esasen, Dürzîlerin ismi 419/1028 senesinden beri İstanbul sarayında da biliniyordu. VIII. Konstantin (1025—1028) ile IV. Michael Paphlagonian (1034—1041), Dürzîlerin biri 22 Safer 419 (1028) ve diğeri tarihsiz olarak gönderdikleri iki risaleyi alarak, onları tanımış bulunuyorlardı²¹. Bu nazariyeyi asıl cerh eden, gene Avrupalı bir seyyah olan Volney olmuştur.

¹⁶ *A Journey from Aleppo to Jerusalem on Easter A. P. 1697*, London 1810, s. 51—52.

¹⁷ *A Description of the East and Some other Countries*, London 1745, s. 94.

¹⁸ Etraflı ma'lûmat için bk. Tornberg, *Z. D. M. G.*, V, 1851, s. 486; le Baron Henri Aucepitsine, *Etude sur les Druzes*, Paris 1862, s. 3.

¹⁹ Bk. P. Lammens, *La Syrie*, Beyrouth 1921, II, 39; Aynı müell. *Frère Gryphon et le Liban au 15e siècle*, *Revue de l'Orient chrétien*, 1899, s. 10—11.

²⁰ Bu seyahat hakkında bk. *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tadelá*, nşr. A. Asher, London 1840, I, 29; *The Itinerary of Benjamin of Tadelá*, kiritik eden, M. N. Adler, London 1907, paragraf, 29.

²¹ (22 Safer 419) الرسالة الموسومة بالقسطنطينية المنقولة الى قسطنطين ابن ارماتوس حنابلة النصرانية 1. (tarihsiz) رسالة التعقيب، والانتقاد لاداء مايق علينا من عدم الشريعة النصرانية الفسفة الاضدادى 2. Bu mektublar hak. bk. *Bibl. Nat.*, no. 1424-1432. Mektûbların neşri için bk. S. de Sacy, *Exposé de la Religion des Druzes*, Paris 1838, I, Notice, 12, LII, CCCC-LXXXVIII. Ayrıca bk. «*L'Épître à Constantin, traité religieux Druze*» publié et annoté par les pp. J. Khalil et L. Ronzevalle, *Mélanges de la Faculté Oriental*, Beirut 1909, ilâve, D.

Seyyah 1784-1785 seneleri arasında Suriye'de dolaşırken Dürzîler hakkında edindiği kanaati şu şekilde bildirir: «Eğer Dürzîlerin arasında Franklar bulunsaydı, Dürzîlerin hiç olmazsa lisanımızın ba'zı izlerini muhafaza etmeleri icab ederdi. Zira her şeyden tecrit edilerek ayrı bir mıntıkaya çekilen bir cemiyetin lisanından gayb ettiği tahmin olunamaz. Halbuki, Dürzîlerin lisanı halis Arabdır ve Avrupa menşeli hiç bir kelime yoktur»²².

Bütün bu tahminlerden sonra şu neticeye varabiliriz: Vadi-yü't-Teym, Havran ve Cebel Lübnan'da mukim olan bu halk, her hangi bir muhaceretle bu mıntikalara gelmişlerdir. Kendilerinin Arab ırkından neş'et ettiklerine dâir ileri sürdükleri fikir de, hâkim bir Arab topluluğu içinde ekalliyette kalmamak endişesinden ileri gelmiştir²³. Şimdiye kadar saydığımız nazariyeler içinde en akla yakın olanı, Dürzîlerin menşe itibarile İrânî (Aryen) olmasıdır. Zira, bütün bu ırktan gelen kavimler Suriye'de çok münteşir bulunan İsmailiye mezhebine sâlik olmuşlardır ki bilâhîre bunların yerleştiği bu mıntıkaya çok sonraları bile (Meselâ: XVIII. asır) Bilâd-ı revâfıza olarak tanınmıştır²⁴.

* *

Bir çok müellifler Dürzîlerin tarih sahnesine çıkmasını V. hicret asrında (XI. m.), Fâtımî halifesi Hâkim bi-Emri'llâh (996—1021) ın ulûhiyyet iddia ettiği²⁵ ve veziri Hamza tarafından propaganda yapılmaya başlandığı 408 h. senesi olarak kabul ederler ki bu sene Dürzîlerce takvim başlangıcı (era) addedilmiştir. Dürzîlerin bilâhîre ele geçen yazmalarında²⁶, 408 h. tarihinde başlayan

²² Bk. *Voyage en Egypte et en Syrie pendant les années, 1783, 1784, et 1785*, Paris 1822, I, s. 147.

²³ Bk. Philip K. Hitti, *Origins of the Druze people and religion*, New-York 1928, s. 14.

²⁴ Msl. bk. Safd Efendi, *Vasf-ı Cezâr Paşa*, Üniversite Ktb. Ty. nr. 6208, vr. 36^b, 41^b; 43^a.

²⁵ Hâkim hakkında yazılmış Dürzî muharreratı 16 mektub haliade (*Bibl. Nat.* no. 1408 de) bulunuyor.

²⁶ Bu yazmaların ekserisi *Bibl. Nat.* da bulunuyor (bk. no. 215, 216, 1408, 1439, 1410-1432; 1440-1442, 1444). Dürzî kitaplarını tercüme edenler bak. bk. S. de Sacy, *Exposé*, Notice, I; aynı müell. *Chrostomathie Arabe*, II; Baron de Boeck, *Essai sur l'histoire du Sabéisme auquel on a joint un catéchisme, qui contient*

bu seneyi Hamza senesi diye adlandırdıkları görülüyor. Hâkim'in veziri olan Hamza da hi bu seneyi resmen kabûl ederek, yaptığı bir muahede-nâmenin altına bu tarihi koymuşdur²⁷.

Bu senede, yâni 408 h. de, Mısır'a İran menşeli Muhammed b. İsmail ed-Dürzî²⁸ isminde bir dâî (missionnaire) gelerek Hâkim'e inkiyad etmiştir. Ed-Dürzî, Hâkim'in ulûhiyetini kabûl ederek yeni bir doktrin yaydı. Bu doktrine göre ulûhiyet ilk def'a Âdem'de başlıyor ve giderek Peygamber'e ve buradan Ali ve dolayısı ile Fâtımî sülâlesine geçiyor ve nihâyet Hâkim'de tecelli ediyordu. Ed-Dürzî'nin bu hususda yazdığı kitâb, bâtinîliğin tabkikatından başka bir şey değildi²⁹. Ed-Dürzî, Hâkim namına te'lif ettiği bu kitâbı Kâhire camiinde okudu³⁰. Ancak, kitâbın muhteviyatına karşı galeyana gelen halk, ed-Dürzî'ye hücum ederek onu öldürmek istediler. Fakat, ed-Dürzî saklanmağa muvaffak oldu.

Ed-Dürzî'ye muâsır Hıristiyan müelliflerinden Yahya b. Saîd el-Antakî ile onu kopya eden ve gene bir Hıristiyan müverrihi olan İbnu'l-Amîd (el-Mekîn'e göre, ed-Dürzî, doktrininin sebep olduğu karışıklık esnasında Türk Memlûkları tarafından öldürülmüştür. Türkler, ed-Dürzî'nin evini de yağma ederek karışıklık çıkarmışlar ve bu yüzden üç gün Kâhire'nin kapıları kapalı kalmışdır. Gene İbnu'l-Amîd'e göre, bu arada ed-Dürzî'nin taraftarlarından ekserisi öldürülmüştür³¹.

Les principaux dogmes de la religion des Druzes, Metz 1788, 143; Henri Guys, La Nation Druze, Paris 1863, 199.

²⁷ Bk. S. de Sacy, *Exposé*, I, 98. Konstantin'e gönderilen mektup 11. Hamza senesinde yazılmıştır. *Notice*, 12, LII, CCCCLXXXVIII.

²⁸ Muhammad b. İsmail ed-Dürzî'nin İran menşeli olduğunu ilk def'a İbnu'l-Amîd bildiriyor (bk. *Tarih*, vr. 153^b. Ayr. bk. D. B. Macdonald, *Muslim theology, jurisprudence and constitutional theory*, New-York 1903, 48; E. G. Browne, *A literary history of Persia from the earliest times until Firdawsî*, New-York 1902, 405—415). M. Stanislas Guyard, yanlış olarak Hamza ad-Dorzî şeklinde yazmıştır (bk. *Un grand maître des assassins au temps de Salâdin*, JA, Paris 1877, t. IX, 7e, sér. Avril—Mars—Juin. s. 337, not. I.; 338).

²⁹ Sibt b. el-Cevzî, bu dâînin Bâtınîyyeden olduğunu bildirerek, tenasuha inandığını tasrih ediyor (bk. *Mîr'âtu'z-zamân*, İslâm eserleri müzesi, no. 2134. cüz XI, vr. 87^a; Ayr. bk. Makrizî, *İttîâzu'l-hunefâ bi-ahbâri'l-hulefâ'l-fâtımîyyîn*, Topkapı Sarayı—III. Ahmet Ktb. no. 3013. vr. 68^b; İbnu'l-Batrîk, *Tarih*, nşr. L. Cheikho, 1906, II, 223).

³⁰ Bk. Sibt b. el-Cevzî, *aynı eser* XI, vr. 87^a; İbnu'l-Batrîk, II, 223.

³¹ Bk. *Tarih*, vr. 153^b.

XIII. asır Arab müverrihlerinin meşhurlarından olan Sibt b. el-Cevzî'nin bu hususda verdiği ma'lûmat evvelkilerden farklı olmakla beraber, hakikata daha yakındır. Müellifin ifadesi şöyledir:

فاظهر الدرزي الكتاب وقرأه بجامع القاهرة فثار الناس عليه وقصدوا قتله فهرب منهم وافتكر الحاكم أمره خوفاً من الرعيه وبت إليه من الدر مالا وقال اخرج الى الشام وانشر الدعوة في الجبال فان أهلها سرىين الاقياد فخرج الى الشام ونزل بوادي تيم الله بن ثعلبه غربي دمشق من اعمال بانياس فقرأ اكتاب على أهله واستألمهم الى الحاكم واعطاهم المال وقرر في نفوسهم التناصح و اباح لهم شرب الخمر والزنا...³²

Buradan anladığımız göre Hâkim halkın galeyanından korkarak ed-Dürzî'yi inkâr etmiş fakat gizlice ona yardımdan da geri durmamışdır. Ayrıca ed-Dürzî'ye: Şam'a git, dağlarda davetini yap!. Zira, ora halkı sana pek çabuk inkiyad edeceklerdir, tavsiyesinde de bulunmuşdur. Ed-Dürzî, bu tavsiye'ye uyarak Şam'a gitmiş ve Vadiyü't-Teym'e inerek, buradaki bâtinî halk arasında propagandalarına başlamışdır. Ed-Dürzî, bu bölgede sâkin olan halkın ekseriyetini Hâkim'e inkiyad ettirmeğe muvaffak olarak onlara pek çok hediyeler dağıtmış ve bu suretle onların gönüllerini kazandıktan sonra, bütün bu havalide oturanlara tenâsüh fikrini aşılıyarak, onlara şarap içmeği hattâ zinâyı mübâh kılmıştır.

Dürzî lehce sinde kaleme alınmış bir kısım kitaplara ba'zı Arab kaynaklarında Muhammed b. İsmail ed-Dürzî yerine dâima Nuştekin ed-Dürzî (نشتكين) ismi geçmektedir. Bunun da Türk menşeli olan Enuştekin olduğu umûmiyetle kabûl olunuyor. Nuştekin'in ed-Dürzî lâkabı ise, gene bir çok kaynaklarda الدرزى³³ şeklindedir ki bu da türkce Dizbörü lâkabından başka bir şey değildir. Biz, bunu böylece tasrih ettikten sonra, ed-Dürzî lâkabının Muhammed b. İsmail'e alem olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz³⁴.

³² Bk. *aynı eser*, XI, vr. 87^b; Ayr. bk. Aynî, *İkdu'l-cumân*, Cârullâh Efendi Ktb., no. 1588, III, vr. 145^a; Sacy, *aynı eser*, I, 99, 100; Makrizî ise bilâkis Hamza b. Ahmed'in, halkı bütün bu tekâliften ve ayrıca namaz ve oruçdan afv ettiğini söyler (bk. *İttîâzu'l-hunefâ*, vr. 68^b).

³³ Msl. bk. İbnu'l-Kalânîsî, *Zeylu Tariht Dımışk*, Beyrut 1908, s. 83; Kal. kaşandı, *Subhu'l-a'sâ*, Mısır 1914, IV, 164.

³⁴ Bu ismin münâkaşası hakkında bk. F. Wüstenfeld, *Geschichte der Fâtımîen Chalifen*, Göttingen 1881, s. 206 vd.

İbnu'l-Amîd'in bildirdiğine göre, gene İranlı bir dâif olan Hamza b. Ahmed³⁵, 408 h. senesinde ed-Dürzî'nin Vadiyü't-Teym tarafında yaptığı propagandalarının, bu bâtinî dâif'e büyük bir muvaffakiyet sağlayacağını hesablayarak, onu Mısır'a çağırması ve 410 h. (veya 411 h.) senesinde bir çok taraftarları ile birlikte öldürtmüştür³⁶. İbnu'l-Amîd'in bu ifâdesi, İbnu'l-Cevzî'yi tamamlar ve bu suretle İbnu'l-Cevzî'nin, ed-Dürzî hakkındaki ifâdesi kuvvet kazanmış olur diyebiliriz.

Kendisine el-Hâdî (الهادى) lâkabı verilen Hamza b. Ahmed, Dürzî mezhebinin yayılmasında³⁷, büyük bir rol oynamış ve ed-Dürzî'nin propagandaları ile Hâkim tarafına meyletmiş bulunan Vadiyü't-Teym, Sayda, Beyrut ve civar dağları ile Şam civarında bulunan bâtinî halkı³⁸ kendine kazanmağa muvaffak olmuştur³⁹. Biz, bundan sonra bu civar halkını Dürzî namı altında görecek ve Vadiyü't-Teym civarındaki dağa da Cebelü'd-Dürziyye denildiğini muâsir kaynaklardan öğreneceğiz⁴⁰. Ancak, bu devirdeki Dürzîlerle İsmâilîler arasındaki yakınlık ve ayrılık hakkında bir fikir edinmemiz şimdilik mümkün değildir. Bir çok müelliflerin her iki zümreyi birbirine karıştırmakla büyük bir hataya düşdü-

³⁵ «دای آخر نجیبی پسى حمزه بن احمد» bk. *Tarih*, vr. 154^a.

³⁶ S. de Sacy, ilk yanlışlığı devam ettiriyor (bk. *Exposé*, I, CCCLXXXV, not 1).

³⁷ Horasan'a kadar yayılmıştır. bk. ez-Zehbî, *ed-Düvelü'l-İslâmiyye*, Haydar-âbâd 1337, I, 189; Ayrıca bk. Makrizî, *İttîâzu'l-hunefâ*, vr. 69^b.

³⁸ Bunlara XI. (V. h.) asırdan beri verilen umumî bir isimdir. Zira, bunlara Karâmita, Seb'iye, İsmâiliye, Mübarekiye gibi isimlerin de verilmiş olduğunu görüyoruz. Bunların itikad ve âdetleri hakkında bk. Muhammed b. Malik b. ebi'l-fezâil el-Hamadî'l-Yemenî, *Keşfu'l-esâr Bâtiniye ve ahbârü'l-Karâmita*, Kahire 1357; Muhammed b. el-Hasan ed-Deylemî, *Beyânü mezhebu'l-bâtiniyye...*, nşr. R. Strothmann, Bibl. İslâm; İbnu'l-Cevzî, *Telbis İblis*, Kahire 1340; Ch. Schefer, *Chrestomathie Persane*, Paris 1883, I, 163, vd.; S. de Sacy, *aynı eser*, I, 50 n. s. 1, vd.; C. Deffrémery, *Essai sur l'histoire des Ismaéliens ou Batiniens de la persse*, JA, 1856, t. VIII, 5e série; Aynı müel. *Nouvelles recherches sur les Ismaéliens ou Bathiniens de Syrie*, JA, 1854, t. III, 5e série.

³⁹ Bk. İbnu'l-Amîd, *aynı eser*, vr. 154^a.

⁴⁰ Ebi'l-Fidâ, Cebelü'd-Dürziyye'yi kat'i olarak kaydediyor (bk. *Takvîmu'l-bâldân*, nşr. Ch. Schefer, Dresden 1846, s. 130; Ayrıca bk. İbnu'l-Batrîk, *Tarih*, II, 223; Makrizî, *İttîâz*, vr. 68^b). Coğrafyası için bk. Guy le Strange, *Palestine, under the Moslems*, London 1890, s. 80.

lerini görüyoruz. Bizim bildiğimiz her iki zümrenin de müsiümanların düşmanı olarak, yüksek yerlerde, Haçlı harplerinin sonuna kadar, Hıristiyanların müttefiki olarak kaldıklarıdır. İbn Cübeyr (öl. 614 h. 1217/8 m.) 578 h. senesinde buraları ziyaret ederek, İsmâilî mezhebinde olanların elinde bulunan Cebel Lübnan'ın bir çok istinat noktaları ihtiva ettiğini ve bu suretle de Müslümanlarla Franklar arasındaki hududu teşkil ettiğini bildirir⁴¹. Şihâbuddinu'l-Umerî (öl. 749 h.), Dürzîler ve Nuseyrîlerle⁴² yapılacak savaşın, Ermenilere (yani, Kilikya'da merkezleri Sis şehri olan Küçük Ermenistan krallığına) karşı açılacak bir seferden daha meşru olduğunu, zira bunların İslâmiyetin düşmanı olduklarını bildirir (bk. *et-Ta'rif*, Mısır 1312, s. 161). Bununla beraber Dürzîlerin Dımışk nâibleri tarafından sahilleri gözetmek üzere, ücret mukabilinde, tutulduklarını ve ba'zan da Dürzî gruplarının Havran'dan Lübnan'a doğru ilerliyerek meşhur Haçlı kal'alarından Şakif ernûn (شكيف ارون) (Beaufort)⁴³, Hânîn (هونين) (Château-neuf)⁴⁴ ve Tibnîn (تبتين) (Cavea de Tyron)⁴⁵ e karşı bir çok teşebbüslerde bulundukla-

⁴¹ Bk. *Rihle*, nşr. W. Wright, Leyden 1852, s. 257.

⁴² Nuseyrîler, İbn Nuseyr (ebu Şuayb Muhammed el-Abdî, el-Bekrî, en-Nuseyrî) e bağlanırlar. Bu zat, II. necî imam Hasan'u'l-Askerî'nin tarafdarı idi. Nuseyrîler grup halinde, isimlerini taşıyan dağda yaşıyorlardı. Bu dağa Cebelü's-Summâk (جبل السمك) ismi de verilmiştir. Nitekim Yakutu'l-Hamavî (*Mu'cemu'l-buldân*, Mısır 1906, III, 49) zamanında bu ismi taşıyordu (ayrıca bk. *Risalet Cebelü's-Summâk* (جبل السمك), Bibl. Nat. no. 1492. Nuseyrîler için bk. R. Dussaud, *Histoire et religion des Nosairis*, Paris 1900; Rousseau, *Mémoire sur les trois plus fameuses sectes du musulmanisme, les Wahabis, les Nosairis et les Ismaélites* Marseille 1818; Lammens, *Les Nosairis dans le Liban*, Revue de l'Orient Chrétien, 1902).

⁴³ Bu kal'a hak. bk. G. Rey, *Etude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et dans l'île de Chypre*, Paris 1871, s. 127.

⁴⁴ Bu kal'anın ehemmiyeti, mühim bir ana yolun üstünde bulunmasından ileri geliyordu. Cenubdan gelen yolun üzerinde bulunması ve bu yolun da Merc 'Uyân'a gitmesi bakımından mühim idi. Ayrıca, Banyas'a 3 fersah mesâfede bulunması da ona ayrı bir ehemmiyet kazandırıyor. İbn Cübeyr, Hânîn'i Tibnîn'e bağlayan yolun geçtiği vadiyi tavsif etmiştir (bk. *Rihle*, s. 204; Ayrıca bk. G. Rey, *Les colonies franques en Syrie au XIIe et XIIIe siècles*, Paris 1888, s. 478; G. le Strange, *aynı eser*, s. 403; Yakutu'l-Hamavî, *Mu'cem*, IV, s. 996).

⁴⁵ Arabea kaynaklarında Şakif Tîrûn (شكيف ارون). Kal'a hakkında bk. Rey, *aynı eser*, s. 218; Röhricht, *Städten zur mittelalterlichen Geographie Syriens*, ZDPV, X, 278, not. 15.

rını gördüğümüz gibi, Sayda baronluğuna tabi Hasbeya kal'asını da zabtettiklerini biliyoruz⁴⁶. Dürzilerin bu çeşid hareketleri istisna edilecek olursa, onların hemen her fırsatta, Hıristiyanların ittifakını, Müslümanlarınkine tercih ettikleri tarihi bir hakikattir⁴⁷.

İşte bu tercih sebebi ile, Müslümanlarla Dürziler arasında husumet başlamış ve giderek daha da alevlenmiştir. Nitekim, 1129 (523 h.) da Banyas Dımişk askerinin eline geçince, Dürzilerle Haçlılar müştereken Anti—Lübnan dağlarında tutunmağa gayret etmişler ve bilâhıre Dürziler Nuseyri dağlarına (bk. Cebelü's-Sum-māk) ilticâya mecbur kalmışlardır. Bu muntika bir müddet müslüman ahalinin de iştiraki ile, askerler tarafından muhasara edilmiş ise de, Dürzilerin mukaavemeti üzerine akaamete uğramıştır. Bu muntika Dürzilerinin Müslüman ahali üzerinde hâsıl ettiği korku çok sürekli olmuş ve o zamanlarda yazılıp zamanımıza kadar intikal eden menkıbelerde bu cihet açıkça görülmüştür⁴⁸. XII. asırda Henri de Champagne⁴⁹ dan itibaren birinci umumî harbin sonunda seyahat eden Maurice Barrès'e kadar, burayı gören bütün seyyahların eserlerinde bu korku görülüyor.

Fakat, bir müddet sonra, Suriye'nin şimalini kazanan İsmailîler ile müştereken hareket eden Dürziler, kendilerine başka bir imam seçerek Hâkim'in ulûhiyetini red eden Nuseyriilerin propagandası ile hayli sarsılmışlardır. Bundan sonra Dürziler, Haleb'in cenub-ı garbîsinden ileri geçememiş ve bu yüzden de kâfi miktarda çoğalamamışlardır. Filvâki Dürziler zamanla daha kuvvetli ve müttehid olmuşlarsa da, Lübnan ve Havran dağlarına hicret etmeleri yüzünden zayıf düşmüşlerdir. 1811 de, büyük Dürzî emiri II. Beşir zamanında, Müslümanların tazyikine karşı koyamayan son Haleb Dürzîleri de (400 âile kadar) Lübnan'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Dürzilerin ekseriyeti Vadiyü't-Teym, Garb, Metn, Şûf ve Beyrut civarına kadar olan sahada muhtelif kolo-

⁴⁶ Bk. G. Rey, *aynı eser*, s. 98.

⁴⁷ Bu husustaki orijinal ma'lûmat için bk. Dany Chaouch (Akkâ Mârûf papası), *Catéchisme des Druzes*, Bibl. Nat. no. 1445.

⁴⁸ Bk. İbn al-Athîr, *al-Kâmil*, neş. C. J. Tornberg, Leyden 1863, X, 461, 462

⁴⁹ Le Comte Henri de Champagne, 1194 de bu muntikada seyahat ederek, çok kıymetli ma'lûmat vermektedir. Bu enteresan seyahat için bk. G. Rey, *Étude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie et en Chypre*, Paris 1871, s. 82.

niler halinde yerleşmiş bulunuyordu. İçlerinden bir çok meşhur âileler, daha başlangıçtan itibaren, dahile doğru hicretle Havran'ı işgal etmişlerdir. Bu Dürzî kolonileri cenubda Beni Muteval⁵⁰ ve şimalde Nuseyriilerle dâimî bir mücadele halinde bulunmalarına rağmen, gayretli Dürzî dâfleri, gizlice, propagandalarını şimale doğru yaymağa muvaffak olmuşlardır. İşte bu yüzden ki Kes-rivan ve Curd ahali Dürzilere tarafdâr olarak, hareketlerine muhalefet eden Sünnîleri öldürmüşlerdir (1287). Memlûk sultanlığı, Lübnan'da patlak veren bu isyanı bastırmak teşebbüsünde bulundu ise de, askerleri bu çetin bölgede mağlûb oldular (1293/501 h.)⁵¹.

Ancak, bu muvaffakiyeti müteakib etrafa yayılmağa başlayan Dürzîlerle, Nuseyriilerin müfrit hareketleri, Memlûk sultanlığını yeniden bir takım tedbirler almağa sevketti. Bu suretle harekât yeniden başlamış oldu. Evvelâ, 1299 (699 h.) da, Memlûk emirleri Cebel Kesrivan ve Cebelü'd-Dürziyye'ye girerek, mukaavemet eden Dürzîleri bozdular⁵². 1304 de, Takiyüddin b. Teymiyye'nin Dürzîler ve Nuseyriiler üzerine sefer edilmesini âmir verdiği fetvâ⁵³ üzerine, Memlûklar 50,000 kişilik bir kuvvetle Kesrivan'ı zaptederek, Havran'a kaçamayan âsileri imha ettiler⁵⁴.

Memlûklar, bu son muvaffakiyet üzerine, bu bölgede bazı tedbirler almışlardır. Evvelâ, Lübnan havalisine bir kısım Türkmenleri getirterek, bunlara sahillerin müdafaası vazifesini tevdi etmekle, Dürzîlerin hariçle temaslarını önlediler. Saniyen, bu

⁵⁰ Beni Muteval (بنی موطول) Bilâd-ı Bişâre veya Cebel-i Âmil de denilen Sur ve Sayda şehirleri yakınındaki muntikada bulunurlardı. Bunlar Ali tarafından müfrit Şiîlerdir. Menşe itibariyle İrani olup, Muâviye b. Ebî Süfyan tarafından bu bölgeye yerleştirilmişlerdir (bk. Yakubî, *Kitâbu'l-buldân*, s. 327). Bu âile Türklerle Hıristiyanlardan aynı zamanda nefret ediyordu. İstiklâflerini isyanlar ile elde ederlerdi. Şeyh denilen emirlerinin hakları tab'aları ile müsavi idi. Bunlar hakkında yazdığımız bir eser ilk fırsatta şu isim altında çıkacaktır: *Cezzâr Ahmed Paşa*, (XVIII. asırda Suriye ve Cebel Lübnan tarihine aid bir tedkik).

⁵¹ Bk. Baybars el-Mansurî (öl. 1325), *Zübdetu'l-fikre*, Brit. Mus. IX. 177.

⁵² Bk. Mufaddal b. Fexâil, *Hist. des Sultans Mamlouks*, texte arabe, pub. et trad. en français par E. Blochet, Paris 1928, III, 28; Makrizî, *es-Sulûk*, neş. M. Mustafa Ziyade, Mısır 1936, I, kısım. 8, s. 902-903.

⁵³ İbnau't-Teymiyye'nin Dürzîler ve Nuseyriiler hakkında verdiği bu fetvâ, evvelâ nisbeten karışık bir metinden E. Salisbury tarafından (Journal of the American Oriental Society, 1851'de) tercüme olunmuştur. Bilâhıre, mükemmel bir şekilde Stanislas Guyard tarafından neşr olunmuştur. (Bk. JA, 6° sér. t. XVIII, s. 158-198). İbnau't-Teymiyye'nin sâğırdı olan Şihâbüddinü'l-Umerî: «وكان شيخنا ابن»

mıntıkaya girecek olan seyyah ve yolculara hususî müsaadeler vermeğe başladılar. Bilâhîre Kesrivan Türkmenleri ismini alan bu mıntıka Türkmenlerinin yanına, bazı Kürd aşiretleri de terfîk edildiği gibi, Beyrut'dan Sayda'ya kadar uzanan sahil şeridi de Garb emirleri bulunan Bohtor (بحتر) lara tevdi edildi.

Memlûkların bu tazyikleri tamamile Mârûnîlerin işine yaramıştır. Zira, Dürzîlerle müştereken hareket eden Nuseyrî ve Mutevalların bu mağlûbiyetleri, katl-i âm, nefy ve teb'id gibi Memlûkların tevessül ettikleri hareketler Kesrivan'ı âdeta boşaltmıştır. Mârûnîler, bunların boşluklarını doldurmağa çalıştılar ve bu suretle de XV. asırdan itibaren Kesrivan'ı işgale muvaffak oldular. Nuseyrîleri Lübnan'dan tard ederek Mutevalilerle Dürzîlerin yayılmasını önleyen Memlûk rejîmi, hiç ilerisini düşünmemiş ve Lübnan'daki Hıristiyan unsurların çoğalmasına ve bu suretle de hâkimiyetin bunlara geçmesine âdeta yardım etmiştir⁵⁵.

Haçlı seferlerinin denizden yapıldığı devir olan XIV. asırda Suriye ve Filistin sahillerinin Fransız, Venedik ve Ceneviz donanmalarının taarruzlarına uğraması Dürzîlere yeni bir hız vermiş ve bunlar 1305'den sonra etrafa dağılan taraftarlarını toplayarak eski iskân mıntıkalarını yeniden işgal etmek fırsatını elde etmişlerdir. Bilhassa Garb ile Şûf, yeniden Dürzîlerle iskân edilmiştir.

Bir müddet Memlûklarla iyi münasebetler te'sis eden Dürzî emirlerinin sahilleri gözetlemek vazifesini yeniden tekeffül ettiklerini görüyoruz. Bu gözcüler sayesinde, Beyrut açıklarında görünen bir düşman gemisinin vürudu, gündüzün güvercin postaları, geceleyin de, ateş kuleleri vasıtasıyla Dımeşk'a bildiriliyordu⁵⁶.

XV. asırdaki Dürzî tarihi pek aydınlık değildir. Bildiğimiz, bu Dürzî emirlerinin, komşuları Mârûnî ve Beni Muteval emirleri ile birlikte yaşadıkları ve bu asrın ortalarına doğru Mârûnîlerle birlikte ba'zı hareketlere giriştikleridir. Netekim, 1441 de, Haçlı-

« ifâdesile bu fetvâya işâret ediyor (bk. *et-Ta'rif*, s. 161).

⁵⁵ Bk. Salih b. Yahya, *Tarihü Beyrut ve umerâi't-tenûhiyyin*, nşr.'Cheikho, Beyrouth 1902, 49-51. Müellif (öl. 1486), Tenûhîler âilesinden olup, bizzat âilenin hususî vesikalarına istinad etmiştir.

⁵⁶ bk. H. Lammens, *La Syrie*, Beyrouth 1921, II, 17.

⁵⁷ Bu tertibat hakkında bk. Sâlih b. Yahya, *aynı eser*, s. 60.

lardan beri Garb ile olan münasebetlerini kesmemiş olan Mârûnîlerle birlikte bir Dürzî sefâret hey'eti Roma'ya gitmiştir⁵⁷.

XIV. ve XV. asırlar zarfında Memlûklara ve XVI. asrın başında da Osmanlılara tâbi olan Dürzî emirlerinin, bu son asırda birdenbire yeni bir faaliyetle, XVI. asrın ikinci yarısında İ. Fahreddin, Korkmaz ve nihayet Büyük Fahreddin'in idaresinde büyük bir hamle yaptıklarına şahid olacağız.

XVI. asırda iki büyük âile Dürzîlere hâkim olmuştur: Garbde Bohtorlar, Şûf'da Maan oğulları. Müteakib asırlarda Dürzîleri idareleri altına alan nüfuzlu âilelerden Canbulât⁵⁸, Arslan ve zamanımızda bile henüz hepsi Dürzîliğe dönmemiş olan meşhur Şihâb oğullarını göreceğimiz gibi, Âl-i Tenûh, Âl-i Alemuddin gibi âilelerle Meşâyihu't-Telukiyyin, Meşâyihu'l-Melkin gibi Dürzî şeyh (emir) lerinin de tarih sahnesine çıktıklarını göreceğiz.

Garb'daki Arab kabileleri arasındaki «Kaysî» ve «Yemenî» ayrılığı, Tenûhîlere sirayet ettiği gibi, onlarla birlikde hareket eden Dürzîlere de geçerek, Cebel Lübnan'da iki muhâlif zümrenin teşekkülüne sebep olmuştur. Bu ayrılık, zamanla, Cebel Lübnan'ın en münazaalı mes'elelerinden biri haline gelmiştir. Nettekim Âl-i Tenûh'dan sonra Cebel Lübnan'ın hâkimiyetini ellerine geçiren Maan-oğullarının «Yemenî» fırkasını tutmalarına mukabil Şihâb-oğullarının «Kaysî» lere taraftar olmaları, bu ihtilafın Dürzîler arasında da temelleşmesine sebep olmuş ve sonraki Cebel isyanlarının da esasını teşkil etmiştir.

XVI. asırda Memlûkların sukutu ile, Suriye'de, I. Selim ile gelen Osmanlıları görüyoruz. Her iki ordu Merc-i Dâbık'da karşılaştığı vakit (1516), Garb'deki Bohtorlar Memlûk ve Şûf'lu Maan-oğulları da, Dımeşk nâibi Gazâlî ile birlikde, Osmanlıların tarafını tutmuşlardır. Bohtorlar, savaşı müteakib, Maan-oğullarının sefaatile afv edildilerse de, çok geçmeden, yeni idareye isyan eden Arab bedevîsi İbn Haneş (ابن حنش) ile birleşmekden çekinmediler. İbn Haneş Osmanlılar tarafından idâm edilince, Bohtorlarla birleşen Garb Dürzîleri şiddetle tenkil olundular.

⁵⁷ Bk. H. Lammens, *Frère Gryphon et...* Rev. de l'Or. chré. 1899, s. 10-11; Aynı müel., *La Syrie*, II, s. 39, not. 8.

⁵⁸ Canbulât âilesinin menşei ve dürzîleşmeleri hakkında bk. M. C. Şehabeddin Tekindağ, *IA, Canbulat maddesi*.

XVI. asrın sonuna kadar Dürzilerin, pek te'sir altında kalmamakla beraber, Hıristiyanlarla dostluk ve ticârî münâsebetlerde buldukları görülüyor. Bununla beraber Maan-oğullarının büyük emiri II. Fahreddin'in Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak maksadı ile her iki unsuru birleştirme gayreti de çok geçmeden akamete uğramıştır. Zira, iki zümre arasındaki mezheb ihtilâfları, dinî kin gittikçe genişleyerek, onların birleşmelerini âdeta imkânsız bir hâle sokduğu gibi, bilâhire çok kanlı çarpışmalara da sebep olmuştur. Maamafih, Mârûnî⁵⁹ ve Dürzî emirlerinin idaresinde yaşayan Lübnan halkı, hürriyetlerini az-çok muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Nitekim, 1598 de Sayda'yı ziyaret eden Belçikalı seyyah Cotovicus, bu hususda bizi te'yid etmektedir. Cotovicus, bu devrin Dürzîlerini tedkik edecek fırsat bulmuştur. Onun ifâdesine göre, *«faal dağlılar olub, cengâver, cesaretti ve gayet keskin nişancı olan Dürzîler, pala, ok ve tüfenk ile mücehhezdirler. Memleketlerinde çok miktarda demir çıktığından, silâhlarını bizzat kendileri yaparlar. Hemen hepsi arabca konuşurlar. Türk ve Müslümanlara karşı Hıristiyanları tercih ederler. Osmanlı imparatorluğunun ortasında bulunmalarına rağmen, kendilerini Türklerin idaresinden kurtararak, istiklâllerini muhafazaya muvaffak olmuşlardır. Onlar bir hükümdara veya bir yabancıya itaat etmeyerek, bizzat seçip emir adını verdikleri şeflerine itaat ederler»*⁶⁰.

Dürzîleri idâreleri altında toplamış olan belli başlı âileler arasında Tenûh, Maan ve Şihâb oğulları olub, bu son ikisi Cebel hâkimiyetinde esaslı bir rol oynamışlardır. Gelecek incelemelerimizde bu iki âilenin tarihini gözden geçirmekle, son asırdaki Dürzî tarihini de tedkik etmiş olacağız.

⁵⁹ Bu asrın Mârûnîleri hak. bk. R. S. P., *Voyage du Mont Liban*, trad. de l'Italien, du R. P. Jerome Dandini, Paris, MDCLXXXV (seyahat 1591 de yapılmıştır). Ayrıca bk. İstifan ud-Dwayhi'l İhdini, *Histoire des Maronites*, publiée et annotée, Réchid al-Khourî al-Chartouni, Beiruth 1890.

⁶⁰ Bk. *Itinerarium hierosolymitanum et Syrtacum*, 1619 ve bu eserden naklen H. Lammens, *La Syrie*, II, 69-70. XVII. asırda (1671-1672) Cebel-i Lübnan'ı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin, Hıristiyanlardan kız alıp veren Dürzîlerin, icabında 100,000 tüfenkli asker çıkarabileceklerini bildirmesi, herhalde, mübalağalıdır (bk. *Seyyahatnâme*, IX, 405).